

Βιβλιοκριτικά δοκίμια

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοπαρουσιάσεις

Μια «Ανθρωπολογική» προσέγγιση του Άουσβιτς: Πρίμο Λέβι*

Οντέτ Βαρών - Βασάρ

ΤΟ ΕΡΓΟ του Ιταλοεβραίου συγγραφέα Πρίμο Λέβι, επιζώντα των ναζιστικών στρατοπέδων εξοντώσεως, άρχισε να μεταφράζεται στην Ελλάδα με καθυστέρηση πολλών δεκαετιών. Το πρώτο του βιβλίο, η μαρτυρία από τον εγκλεισμό του στο Άουσβιτς, πρωτεκδόθηκε στην Ιταλία το 1947 και το δεύτερο, η επιστροφή του από το Άουσβιτς στην Ιταλία, το 1963. Στην Ελλάδα το έργο του άρχισε να εκδίδεται στην δεκαετία του '90, και πάλι όχι συστηματικά. Είναι κρίμα που ένας εκδότης δεν ανέλαβε εξ ολοκλήρου την παρουσίαση του έργου αυτού στην Ελλάδα, σε συνεργασία με έναν ή δύο μεταφραστές. Έτσι το έργο αυτό βρίσκεται κατακερματισμένο σε πέντε διαφορετικούς εκδοτικούς οίκους, με πέντε διαφορετικούς μεταφραστές. Επίσης, τα βιβλία δεν βγήκαν με κάποια χρονολογική ή άλλη τάξη, ώστε να δίνουν την εικόνα της συνέχειας του έργου. Είναι φυσικό να δυσχεραίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο η υποδοχή ενός συγγραφέα από το καινό.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, υπήρξε μια ευτυχής συγκυρία: το πρώτο βιβλίο του, το *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1998, σε μια ιδιαίτερα φροντισμένη έκδοση, από τις εκδόσεις Αγρα. Τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου, κυκλοφόρησε η *Ανακωχή*, από τις εκδόσεις Σέλαις, που αποτελεί συνέχεια του πρώτου βιβλίου. Έτσι η ελληνική απόδοση των δύο αυτών έργων έρχεται με μια ιδανική, θα έλεγα, χρονική απόσταση. Η έκδοση των δύο αυτών βιβλίων στα ελληνικά στάθηκε η αφορμή για τη συγγραφή αυτού του κειμένου. Μόνο φέτος, με τη διαδοχική έκδοση των δύο αυτών βασικών βιβλίων, γίνεται πραγματικά η δεξιάση του συγγραφέα στην Ελλάδα: δεξιάση που θα φωτίσει διαφορετικά και τα ως τώρα εκδεδομένα, την Λίλιθ, *To Περιοδικό Σύστημα* και το μυθιστόρημα *Αν όχι τώρα, πότε*¹. Μια τελευταία προκαταρκτική παρατήρηση: θεωρώ ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι αυτά τα δύο βιβλία του Λέβι εκδόθηκαν φέτος στην Ελλάδα. Από το 1990 και μετά υπάρχει μια ευαισθητοποίηση γύρω από συναφή θέματα: την εκτόπιση και τη γενοκτονία των Εβραίων από τους ναζί, την εμπειρία των ναζιστικών στρατοπέδων. Οι δημοσιευμένες γραπτές μαρτυρίες Ελληνοεβραίων επιζώντων υπερβαίνουν πια τις δεκαπέντε. Μόλις εκδόθηκε και ο τόμος με τις προφορικές μαρτυρίες από τη Θεσσαλονίκη². Ένα σημαντικό βιβλίο γύρω από την πρόσληψη της γενοκτονίας και την εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία, το βιβλίο της Φραγκίσκης Αμπατζούλου, κυκλοφόρησε επίσης τον Μάρτιο του 1998³. Η έκδοση των βιβλίων αυτών σήμερα πιστεύω ότι εγγράφεται και σ' αυτή τη γενικότερη αφύπνιση ενδιαφέροντος. Μπορούμε λοιπόν να πιστεύουμε ότι τώρα θα έχουν την υποδοχή που τους αξίζει.

Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να εντάξω το έργο του Λέβι στη λεγόμενη «στρατοπε-

δική λογοτεχνία» και να αναδείξω την ιδιαίτερο πότη του. Όταν ο Πρίμο Λέβι γράφει το πρώτο του βιβλίο, τη μαρτυρία του από τον εγκλεισμό του στο Άουσβιτς, το προτείνει για έκδοση στον μεγάλο εκδοτικό οίκο της Ιταλίας, τον Einaudi, ο οποίος και αρνείται την έκδοση. Είμαστε στα 1947. Η άρνηση αυτή εγγράφεται στο κλίμα της εποχής: τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση υπάρχει μια επίμονη άρνηση των Ευρωπαίων πολιτών των δημοκρατικών χωρών να ακούσουν και να πιστέψουν τους μάρτυρες που γύρισαν ζωντανοί από τα στρατόπεδα. Στο σημείο αυτό θα επανέλθω. Το βιβλίο εκδίδεται λοιπόν χάρη σ' έναν περιθωριακό εκδότη, τον Antonicelli, στις εκδόσεις De Silva, σε 2.500 αντίτυπα⁴. Η υποδοχή του είναι εντελώς περιορισμένη: ένας μικρός κύκλος του Πιεμόντε, κυρίως εβραϊκής καταγωγής και αριστερών πολιτικών πεποιθήσεων, υποδέχεται θερμά το βιβλίο, κι αυτό είναι όλο. Παραμένει δηλαδή μια μαρτυρία τοπικού ενδιαφέροντος.

Χρειάστηκε η παρέλευση μιας δεκαετίας, ώστε να γίνει η επανέκδοση του Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος το 1958, από τον Einaudi πια, ο οποίος στο εξής θα εκδίδει όλα τα βιβλία του Λέβι. Ο Einaudi ανοίγει δρόμο στις μεταφράσεις: από το 1958-1961 εκδίδονται η γαλλική, αγγλική και γερμανική μετάφραση. Η θερμή υποδοχή της επανέκδοσης και των μεταφράσεων, καθώς και οι συνεχείς παρανέσεις του φίλου του Alessandro Galante Garrone, τον ωθούν να καταγράψει με μορφή αφήγησης τη χιλιοεπωμένη προφορικά ιστορία της επιστροφής του από το στρατόπεδο του Άουσβιτς ως το σπίτι του, στο Τορίνο. Η ιστορία αυτή, την οποία είχε πάμπολλες φορές διηγηθεί σε δικούς του και σε φίλους του, περνώντας την έτοις από μεγάλη αφηγηματική επεξεργασία, είναι ο ιστός της *Tregua*, της *Ανακωχής*. Ο συγγραφέας είναι πια 44 χρονών, όταν το 1963 εκδίδεται η *Ανακωχή*, πρόκειται δηλαδή για βιβλίο ωριμότητος.

Εν τω μεταξύ η γραφή του έχει ασκηθεί γράφοντας τα πρώτα του αφηγήματα επιστημονικοτεχνικής έμπνευσης, μέσα από την επαγγελματική εμπειρία του χημικού – επάγγελμα που άσκησε καθ' όλη του τη ζωή. Εμπειρία που στον Λέβι παίρνει φιλοσοφική πρόσκταση, και του δίνει ένα κλειδί ερμηνείας και κατάταξης του κόσμου. Η κορυφαία έκφραση αυτής του της αντίληψης περιέχεται στο κατοπινό βιβλίο του, *To Περιοδικό Σύστημα*. Η *Ανακωχή* αποδικύνει ότι ο Λέβι δεν ήταν ο άνθρωπος του ενός βιβλίου. Σήμερα τα δύο βιβλία του Λέβι, μαζί με το τρίτο *I sommersi e i salvati* (Αυτοί που βούλαιαν κι αυτοί που σώθηκαν) – που δυστυχώς δεν έχει ακόμη εκδοθεί ελληνικά – θεωρούνται βιβλία αναφοράς, από τα μείζονα βιβλία γύρω από την εμπειρία των στρατόπεδων.

Πού οφείλεται όμως αυτή η ιδιαιτερότητα; Σήμερα που υπάρχουν πια διεθνώς εκαντοντάδες δημοσιευμένες μαρτυρίες – και πολύ σύντομα θα υπάρχουν χιλιάδες προφο-

ρικές μαρτυρίες στο αρχείο της Shoah Foundation, στο Λος Άντζελες – ποια είναι η ιδιαιτερότητα των βιβλών του Πρίμο Λέβι; Η ιδιαιτερότητα του Λέβι οφείλεται στην προσέγγισή του, την οποία θα χαρακτίριζα «ανθρωπολογικόύ» τύπου. Το έργο του εγγράφεται έτσι στην πολύ μικρή, ξεχωριστή κατηγορία κειμένων, την «ανθρωπολογική», στην οποία ανήκουν, λόγου χάρη και τα έργα του Ρομπέρ Αντέλμ και του Zan Αμερύ. Γαλλοεβραίος ο πρώτος, Εβραίος από την Αυστρία ο δεύτερος, έζησαν και αυτοί την εμπειρία του εγκλεισμού. Ένα άλλο τους ζήτημα είναι πώς και οι τρεις είναι μη θρησκευόμενοι Εβραίοι – *Juifs laïques* – αφομοιωμένοι, και ανήκουν πινευματικά στην παράδοση του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Διανούμενοι – όπως στη συνέχεια θα εξελιχθούν – που μέσα από την κληρονομιά του ορθολογισμού, της ανεκτικότητας, αλλά και γενικότερα ως φορείς των αξιών της κουλτούρας της Δύσης, θα επιχειρήσουν να προσεγγίσουν στοχαστικά το φαινόμενο.

Οι συγγραφείς αυτοί βάζουν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους τον άνθρωπο: την ακραία ανθρώπινη εμπειρία, που υπήρξε το στρατόπεδο, για όλους όσους έζησαν μέσα σ' αυτό. Από τον στοχασμό αυτόν προκύπτουν πολύ σημαντικές ιδέες. Ως παράδειγμα θα αναφέρω μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες: πρόκειται για τη «*Γκρίζα ζώνη*»⁵. Ο Πρίμο Λέβι επινόησε αυτό τον όρο για να δηλώσει τη μεγάλη ενδιάμεση κατηγορία ανθρώπων στο στρατόπεδο που ενώ ήταν κατ' αρχήν θύματα-αιχμάλωτοι μετατρέπονταν λιγό-λιγό σε «προνομιούχους». Σ' αυτούς ανήκαν από γυναίκες-καθαρίστριες μέχρι τους «*κάπτο*», που μπορούσαν να είναι φοιβερής σκληρότητας πρόσωπα. Η ανάλυση αυτή ανατρέπει την απλοποίηση της παραδοσιακής αντιμετώπισης, της μανιχαϊστικής. Εδώ τα πράγματα δεν είναι ούτε άστρα, ούτε μάρμαρα, είναι «*γκρίζα*», αποδίδοντας έτσι στο φαινόμενο την πραγματική του πολυπλοκότητα. Το στρατόπεδο ξυπνούσε κάθε τύπου ολοκληρωτικό αίσθημα στον άνθρωπο, καταργώντας την αλληλεγγύη και όλα όσα ο πολιτισμός έχτισε επί αιώνες. Ο Λέβι διατυπώνει εδώ ανθρωπολογικές παραπτήσεις μεγάλης εμβέλειας, που αφορούν τον άνθρωπο γενικότερα.

Μ' αυτήν την έννοια, οι συγγραφείς αυτής της κατηγορίας διαφοροποιούνται από άλλους σημαντικούς επίσης, όπως λόγου χάρη από τον Αμερικανοεβραίο Ελί Βιζέλ, που επίζων και αυτός διατήρησε τη θρησκευτική του πίστη και ο στοχασμός του οποίου εγγράφεται σε μία θεολογική-μεταφυσική τροχιά.

Ο Zan Αμερύ, –Εβραίος εξ Αυστρίας, γερμανόφωνος, το ονομά του αρχικά ήταν Χάνς Μάγιερ– θα δημιουργείσει μια σειρά άρθρων το 1964, τα οποία εκφράζουν τον φιλοσοφικό του στοχασμό γύρω από την ανθρώπινη κατάσταση στο Αουσβίτς. Θα αυτοκτονήσει

και αυτός, όπως ο Λέβι, το 1978⁶. Θα ήθελε εδώ να σταθεί λίγο περισσότερο στη σύγκριση του Λέβι με τον Αντέλμ. Μία από τις πρώτες μαρτυρίες που εκδόθηκαν στη Γαλλία από επιζώντες ήταν αυτή του Ρομπέρ Αντέλμ, με τίτλο *L'espace humaine* (Το ανθρώπινο είδος). Τα κοινά σημεία είναι εντυπωσιακά: και η μαρτυρία του Αντέλμ θα εκδοθεί το 1947 από έναν μικρό εκδοτικό οίκο, θα γνωρίσει την ίδια έλλειψη απήχησης, και θα επανεκδοθεί δέκα χρόνια αργότερα, το 1957. Και αυτή αργότερα θα γίνει ένα από τα σημαντικότερα βιβλία της στρατοπεδικής λογοτεχνίας. Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα στους δύο τίτλους: *Eān autó εἶναι ο ἀνθρώπος/Το ανθρώπινο είδος*. Ο «άνθρωπος» βρίσκεται στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους. Μία αναζήτηση γύρω από το θυμίζεται στον άνθρωπο μέσα στο κόσμο του στρατοπέδου εξόντωσης, σ' αυτήν την ακραία εμπειρία στην οποία «το ανθρώπινο είδος» δοκιμάζεται και φτάνει στα όριά του. Το δεύτερο βασικό κοινό σημείο των δύο έργων εστιάζεται στο ύφος: και οι δύο συγγραφείς δεν επιδιώκουν ως πρώτο στόχο να συγκινήσουν, να ταράξουν, να συγκλονίσουν συναισθηματικά, να θυμάσουν. Η προσπάθειά τους δεν απευθύνεται στο συναίσθημα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγηθούν και στο μέτρο του δυνατού να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν το ακατανόητο, το ακατανόμαστο που έλαβε χώρα. Οδηγούν τον αναγνώστη σ' έναν στοχασμό, που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γονιμός. Εγκαινιάζουν έτσι ως πρόδρομοι μία στάση απέναντι στο φαινόμενο της γενοκτονίας που σήμερα, πολλές δεκαετίες αργότερα, αποτελεί την μόνη έγκυρη στάση των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημάτων που καταπιάνονται τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια με το φαινόμενο. Άνοιξαν λοιπόν έναν δρόμο σκέψης που είναι ιδιαίτερα σημαντικός.

Γράφει ο Zwarz Περέκ για τον Ρομπέρ Αντέλμ: «Απέναντι στη στρατοπέδη λογοτεχνία, οι στάσεις είναι στο κάτω-κάτω οι ίδιες μ' αυτές απέναντι στην πραγματικότητα των στρατοπέδων: σφίγγουμε τις γροθίες, αγανακτούμε, συγκινούμαστε. Δεν αναζητούμε όμως ούτε να καταλάβουμε, ούτε να εμβαθύνουμε...»⁷ Σε κάθε περίπτωση, μονότονη ήθεαματική, η φρίκη αναισθητοποιούσε. Οι μαρτυρίες ήταν αναποτελεσματικές· η αποβλάκωση, το να μένει κανείς εμβρόντητος ή να θυμώνει, γίνονταν οι συνήθεις τρόποι ανάγνωσης αυτών των μαρτυριών. Δεν ήταν όμως αυτός ο επιθυμητός στόχος. Κανείς δεν επιθυμούσε γράφοντας να υποκινήσει τον οίκτο, την τρυφερότητα ή την εξέγερση. Το θέμα ήταν να γίνει κατανοτό αυτό που κανείς δεν μπορούσε να κατανοήσει: να εκφραστεί το ανέκφραστο⁸.

Αυτό ακριβώς πετυχάινουν αυτά τα πρώτα βιβλία, τον Ρομπέρ Αντέλμ και τον Πρίμο Λέβι. Παρεμβάλλουν την απαραίτητη απόσταση, ώστε να μην είναι μόνο μια κραυγή

αγωνίας, οδύνης και ανεξήγητου γιατί, αλλά να ορθώνουν τις δυνάμεις της ανθρώπινης νόησης απέναντι στο ακατανόητο. Η γραφή λοιπόν μπορεί να σημειώσει μια νίκη πάνω στην καταστροφή. Να διασώσει τη μνήμη αυτού που συνέβη, όσο πιο εξυνιστικά γίνεται. Ο ρόλος της εδώ γίνεται εντυπωσιακά: και η μαρτυρία του Αντέλμ θα εκδοθεί το 1947 από έναν μικρό εκδοτικό οίκο, θα γνωρίσει την ίδια έλλειψη απήχησης, και θα επανεκδοθεί δέκα χρόνια αργότερα, το 1957. Και αυτή αργότερα θα γίνει ένα από τα σημαντικότερα βιβλία της στρατοπεδικής λογοτεχνίας. Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα στους δύο τίτλους: *Eān autó εἶναι ο ἀνθρώπος/Το ανθρώπινο είδος*. Ο «άνθρωπος» βρίσκεται στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους. Μία αναζήτηση γύρω από το θυμίζεται στον άνθρωπο μέσα στο κόσμο του στρατοπέδου εξόντωσης, σ' αυτήν την ακραία εμπειρία στην οποία «το ανθρώπινο είδος» δοκιμάζεται και φτάνει στα όριά του. Το δεύτερο βασικό κοινό σημείο των δύο έργων εστιάζεται στο ύφος: και οι δύο συγγραφείς δεν επιδιώκουν ως πρώτο στόχο να συγκινήσουν, να ταράξουν, να συγκλονίσουν συναισθηματικά, να θυμάσουν. Η προσπάθειά τους δεν απευθύνεται στο συναίσθημα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγηθούν και στο μέτρο του δυνατού να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν το ακατανόητο, το ακατανόμαστο που έλαβε χώρα. Οδηγούν τον αναγνώστη σ' έναν στοχασμό, που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γονιμός. Εγκαινιάζουν έτσι ως πρόδρομοι μία ανθρωπιστική γονιμότητα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγηθούν και στο μέτρο του δυνατού να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν το ακατανόητο, το ακατανόμαστο που έλαβε χώρα. Οδηγούν τον αναγνώστη σ' έναν στοχασμό, που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γονιμός. Εγκαινιάζουν έτσι ως πρόδρομοι μία ανθρωπιστική γονιμότητα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγηθούν και στο μέτρο του δυνατού να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν το ακατανόητο, το ακατανόμαστο που έλαβε χώρα. Οδηγούν τον αναγνώστη σ' έναν στοχασμό, που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γονιμός. Εγκαινιάζουν έτσι ως πρόδρομοι μία ανθρωπιστική γονιμότητα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγηθούν και στο μέτρο του δυνατού να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν το ακατανόητο, το ακατανόμαστο που έλαβε χώρα. Οδηγούν τον αναγνώστη σ' έναν στοχασμό, που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γονιμός. Εγκαινιάζουν έτσι ως πρόδρομοι μία ανθρωπιστική γονιμότητα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγηθούν και στο μέτρο του δυνατού να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν το ακατανόητο, το ακατανόμαστο που έλαβε χώρα. Οδηγούν τον αναγνώστη σ' έναν στοχασμό, που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γονιμός. Εγκαινιάζουν έτσι ως πρόδρομοι μία ανθρωπιστική γονιμότητα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγηθούν και στο μέτρο του δυνατού να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν το ακατανόητο, το ακατανόμαστο που έλαβε χώρα. Οδηγούν τον αναγνώστη σ' έναν στοχασμό, που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γονιμός. Εγκαινιάζουν έτσι ως πρόδρομοι μία ανθρωπιστική γονιμότητα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγηθούν και στο μέτρο του δυνατού να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν το ακατανόητο, το ακατανόμαστο που έλαβε χώρα. Οδηγούν τον αναγνώστη σ' έναν στοχασμό, που μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα γονιμός. Εγκαινιάζουν έτσι ως πρόδρομοι μία ανθρωπιστική γονιμότητα, αλλά πρωτίστως στη νόηση. Επιχειρούν να περιγράψουν, να κατατάξουν, να αφηγη

Ο ρεβιζιονισμός έχει οπαδούς στη Γερμανία, στην Αγγλία, στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και πολύ οργανωμένα στη Γαλλία, με πολιτικό τους εκφραστή το Front National, του Λεπέν. Κινείται οργανωμένα, με συνέδρια, δημοσιεύσεις και περιοδικά¹³.

Ο Λέβι πρόλαβε να δει τη γέννηση του ρεβιζιονισμού και το τελευταίο του βιβλίο, κείμενο-διαθήκη, δημοσιευμένο έναν χρόνο πριν την αυτοκτονία του, το 1986, εγγράφεται στις πλέον καίριες απαντήσεις στον ρεβιζιονισμό. Τρεις μόλις μήνες πριν την αυτοκτονία του, στην εφημερίδα με την οποία συνεργάστηκε χρόνια, στη Stamp, δημοσιεύεται το τελευταίο του κείμενο με τίτλο «Η Μαύρη τρύπα του Άουσβιτς. Πολεμική στους Γερμανούς ιστορικούς»¹⁴. Το κείμενο έκλεινε με την παρατήρηση πως η Γερμανία «δεν μπορεί και δεν πρέπει να απαλύνει την ενοχή του παρελθόντος».

Το πώς αντιλαμβάνεται την ενοχή αυτή, το εξηγεί στη συζήτησή του με τον Ferdinando Camon, λίγους μήνες πριν την αυτοκτονία του. Λέει ακριβώς: «Οι Γερμανοί θα μπορούσαν να ήξεραν πολύ περισσότερα γύρω από την εξόντωση αν το είχαν θελήσει, αν οι λιγοστοί άνθρωποι που ήξεραν είχαν το κουράγιο να μιλήσουν, πράγμα που δεν έκαναν». Παρακάτω δίνει ένα παράδειγμα τέτοιας συνένοχης σωτήριας. Πρόκειται για την περίπτωση ενός νεαρού χημικού, του Η., ο οποίος αναζητά δουλειά και την βρίσκει στο εργοστάσιο του Άουσβιτς, στη Μπούνα. Λέει γι' αυτόν: «Ο Η. σκέφτεται, ήταν αρραβωνισμένος, πάει να δει, βρίσκει το εργοστάσιο υπό κατασκευήν, και αποδέχεται να μεταφερθεί εκεί. Επιστρέφει, φέρνει τη γυναίκα του (ή μέλλουσα γυναίκα του) και τα έπιπλα, εγκαθίσταται στο Άουσβιτς, δουλεύει εκεί έξι μήνες, έπειτα επιστρέφει· οι φίλοι του –καλοί άνθρωποι– των ρωτάνε: «Πού ήσουν;» κι εκείνος δεν μιλάει. Ούτε κατά τη διάρκεια των διακοπών του, κατά την παραμονή του εκεί, ούτε μετά, δεν μάλιστα ποτέ. Μεθούσε, έπαιζε πιάνο κι έπινε. Τον ρωτούσαν: «Τι είδες;» Απαντούσε: «Ε να, υπάρχει ένα στρατόπεδο εκεί κοντά. Ούτε λέξη παραπάνω». Διευκρίνιζε στη συνέχεια ότι οι Γερμανοί δεν μιλούσαν ούτε άκουγαν και κυρίως δεν ήθελαν να ξέρουν αυτό που μάντευαν, για να μη φέρουν την ευθύνη της συνενοχής¹⁵.

Αυτή λοιπόν είναι η πρώτη σωτήρι. Η σύγχρονη με τα πράγματα σωτήρι των Γερμανών. Την ιστορία όμως αυτή σκεπάζουν αλλεπάλληλα στρώματα σωτήρις. Η δεύτερη σωτήρι είναι αυτή που στοιχειώνει τα όνειρα του Πρίμο Λέβι στο στρατόπεδο. Ονειρεύεται ταχτικά πώς όταν γυρίσει και θελήσει να δημητρεί, δεν θα τον ακούσουν. Κι εδώ πια δεν πρόκειται για τους Γερμανούς, αλλά για τους δικούς του. Η μαρτυρία του Χόρχε Σεμπρούν, πολιτικό κρατούμενου στο Μπούγενβαλτ, όπου επίσης λειτουργούσαν κρεματόρια, διασταύρωνται με τον εφιάλτη του Λέβι. Πράγματι στην επιστροφή δεν ήθελαν να τους ακούσουν, ούτε οι πιο δικοί τους. Οι πρώτοι στους οποίους θα πει την αλήθεια ο Σεμπρούν είναι

οι τρεις Βρεττανοί αξιωματικοί που φτάνουν ως ελευθερωτές στο στρατόπεδο. Στην εκπληκτική αυτή σκηνή συμβαίνει ο εξής διάλογος: «Τι τρέχει; ρωτάω, θυμωμένος, ασφαλώς απότομος. Μήπως είναι η σωτήρι του δάσους που σας εκπλήσσει τόσο;

Στρέφει το κεφάλι προς τα δέντρα ολόγυρα. Κι οι άλλοι το ίδιο. Στήνουν αυτή. Όχι δεν είναι η σωτήρι. Δεν είχαν προσδέξει τίποτα, δεν είχαν ακούσει τη σωτήρι. Εγώ είμαι προφανώς που τους τρομάζω, τίποτα άλλο. –Δεν υπάρχουν πια πουλιά, λέω, συνεχίζοντας τη σκέψη μου. Λένε πως τα δώλες ο καπνός του κρεματορίου. Ποτέ πουλιά σ' αυτό το δάσος...

Ακούν προσεχτικά, προσπαθώντας να καταλάβουν.

-Η μυρωδιά της καμένης σάρκας, να αυτό είναι!

Αναπτηδύν, κοιτάζονται μεταξύ τους. Μπορείς σχεδόν ν' αγγίξεις τη δυσφορία τους. Ένα είδος λόξυγκα, σπασμού αναγούλας»¹⁶. Αυτή η «δυσφορία», που αναφέρει ο Σεμπρούν, η «αμηχανία» και η «ντροπή» μπροστά στο θέαμα των εξευτελισμένων ανθρώπων, που αναφέρει ο Λέβι, η πρώτη αντιτοκτόνης αντιδράση του ανθρώπου που βρίσκεται αντιμέτωπος με τη φρίκη του στρατοπεδικού κόσμου, αυτή θα είναι και η αντίδραση του έξι κόσμου όταν οι πρώτοι επιζώντες θα φθάσουν στις πόλεις –μετά από περιπλανήσεις μηνών, σαν κι αυτές που αφηγείται η Ανακωχή– και θα επιχειρήσουν να αφηγηθούν, να εξηγήσουν από πάνω επιπτέρεφουν. Γράφει ο Σεμπρούν: «Άλλοι απέφευγαν να μας ρωτήσουν, μας αντιμετώπιζαν σαν να επιστρέψαμε από ένα κοινό ταξίδι στο εξωτερικό. Αν λοιπόν που γυρίσατε! Άλλα ήταν γιατί φοβόντουσαν τις απαντήσεις, έτρεμαν την ηθική δυσφορία που ενδεχομένως θα τους προκαλούσαν. Άλλοι πάλι έθεταν ένα σωρό επιφανειακές ερωτήσεις, λίθιες, –του τύπου «ήταν σκληρό, έ; – αλλά αν τους απαντούσαμε ακόμη και συνοπτικά, γύρω από το πιο αληθινό, το πιο βαθύ, αδιαφανές, ανείστωτο, της βιωμένης εμπειρίας, βουβαίνονταν, ένιωθαν ανησυχία, χειρονομούσαν, επικαλούνταν οποιαδήποτε προστατευτική θεότητα για να σταματήσουμε. Κι έπεφταν μες στη σωτήρι, όπως πέφτεις κανείς στο κενό, μια μάυρη τρύπα, ένα ονειρό»¹⁷. Το αίσθημα της δυσφορίας που θα προκαλέσουν είναι τόσο έντονο, η άρνηση τόσο πεισματική, που γρήγορα οι περισσότεροι μάρτυρες θα αποκαρδιώθουν, θα κλειστούν τότε στη δική τους σωτήρι, σίγουρα την πιο σδυνηρή. Ο Σεμπρούν δίνει όμως και μια άλλη ερμηνεία σ' αυτή τη σωτήρι: για πολλούς στάθηκε δρός επιβιώσης. Γ' αυτό το δύλημα: Η γραφή ή η ζωή αποτελεί τον τίτλο του βιβλίου. Για τον ίδιο, και για τους περισσότερους, η πρωταρχική ανάγκη ήταν να μάθουν ξανά να ζουν. Η ανάγκη της αφήγησης θα αναδύει γι' αυτούς πολλές δεκαετίες αργότερα, όταν έρθει το πλήρωμα του χρόνου. Όταν έρθει η ώρα των απολογισμών, και συνειδή-

τοπούσουν ότι δεν θέλουν να φύγουν χωρίς να έχουν καταθέσει τη μαρτυρία τους. Πολλές φορές αυτά που δεν έπιαν ποτέ στα παιδιά τους, θα τα πουν στα εγγόνια τους.

Η αλήθεια είναι ότι και το κλίμα άλλαξε δραστικά από το 1980 και μετά. Όλο και περισσότερα κέντρα έρευνας συγκεντρώνουν προφορικές μαρτυρίες επιζώντων (στο Μίλανο στο Κέντρο Εκπόλισης, στη Λιών στο Κέντρο Αντίστασης και Εκπόλισης, στις Βρυξέλλες στο Ίδρυμα Άουσβιτς, στο Λος Άντζελες στη Shoah Foundation). Οι δημοσιεύσεις άρχισαν διεθνώς να πυκνώνουν – τόσο σε επίπεδο μαρτυριών όσο και σε επίπεδο βιβλιογραφίας. Η επέτειος της πεντηκονταετίας από τη λήξη του πολέμου προκάλεσε σειρά συνεδρίων, δημοσιεύσεων, εκδόσεων, όπου η υπόθεση της γενοκτονίας βρήκε τη θέση που της ανήκει και που δεν της είχε παραχωρήσει ως τότε η ιστοριογραφία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Μουσεία ανοίκαν τα τελευταία χρόνια, τα οποία λειτουργούν ταυτόχρονα και ως κέντρα ερευνών. Ενδεικτικά: τρία στις ΗΠΑ, από το 1993 ως σήμερα, στο Λος Άντζελες, την Ουάσιγκτον, τη Νέα Υόρκη. Δύο στη Γαλλία: στη Μπεζανσόν και στη Λιών¹⁸. Έπειτα είναι οι δίκες υπευθύνων. Μόνο στη Γαλλία τα τελευταία χρόνια έλαβαν χώρα: η «μπόθεση Τουβιέ», Γάλλου συνεργάτη που δολοφονήθηκε πριν τη δίκη του Κλάους Μπάρμπι το 1987 στη Λιών, η δίκη του Μωρίς Παπόν το 1997-1998 στο Μπορντώ. Οι μάρτυρες καλούνται να καταθέσουν. Πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων χρησιμοποιούνται στα δικαστήρια, οι ιστορικοί χρησιμοποιούν δικαστικά αρχεία για να συγγράψουν ιστορία. Μια πρωτοφανής διαπλοκή της ιστοριογραφίας και της απονομής δικαιοσύνης λαμβάνει χώρα¹⁹.

Μια έκρηκτη ενδιαφέροντος από το 1980 ως σήμερα διαδέχθηκε λοιπόν τη σωτήρι. Σ' αυτό το πλαίσιο, είμαστε πολύ πιο έτοιμοι να υποδεχθούμε τη σκέψη του Πρίμο Λέβι. Ο Πρίμο Λέβι δεν εξετάζει την εμπειρία του από τα ναζιστικά στρατόπεδα ως μία εξαιρεση, ένα «ιστορικό απύχημα», αλλά ως γεγονός ακραίας φρίκης το οποίο οφελούμε να προσεγγίσουμε στο χορακτικά, ώστε να εμπιδούμε να ξανασυμβεί. Η σκέψη του οντότητας στην τόσο δύσκολη προσγείωση του Άουσβιτς και παραμένει σήμερα πιο γόνιμη και καίρια από ποτέ.

*Μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου διαβάστηκε στην παρουσίαση της Ανακωχής του Πρίμο Λέβι, στη Στοά του Βιβλίου, στις 4 Ιουνίου 1998.

Σημειώσεις

1. Μεταφράσεις του Πρίμο Λέβι στα ελληνικά: *To περιοδικό σύντημα*, μπφρ. Α. Ράικου, εκδ. Καστανιάτης 1990 / Λιλιθ, μπφρ. Σάρα Μπενβενίστε, εκδ. Ροδαμός 1992 / *An όχι τώρα, πότε;*, μπφρ. M. Ματσαγγάνης - K. Μορόνι, εκδ. Θεμέλιο 1995 / *Eάν*

αυτό είναι ο άνθρωπος, μπφρ. X. Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα 1997 / *H ανακωχή*, μπφρ. Ζακ Σαμουήλ, εκδ. Σέλας 1998. Υπό έκδοση: *To καθήκον της μνήμης* (εκδ. Άγρα) / «Το εγχειρόμα του μεταφράζειν και του μεταφράζεσθαι» (περ. Μετάφραση 98).

2. Έρικα Κούνιο - Αμαρίλιο - A. Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες...*, εκδ. Παραποτήτης, Θεσσαλονίκη 1998 (επιμ. Φ. Αμπατζόπουλου).

3. Φρ. Αμπατζόπουλου, *O άλλος en διωγμώ*, εκδ. Θεμέλιο 1998.

4. O Antonicelli θα αλλάξει τον τίτλο του Λέβι, που αρχι